

Ὁ Ἀριστοτέλης τελικῶς υπέβαλε τὸ ἐρώτημα μήπως, ἐὰν ὑπῆρχεν ἡ ἐνιαία ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ, ἦτο ἐμπόδιον εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἀρετῆς, εἰς τὴν «ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα»¹ πρακτικὴν ζωὴν: «Μή ποτ' οὐδὲ χρήσιμος πρὸς ζωὴν ἀγαθὴν οὐδὲ πρὸς τὰς πράξεις»². Ἐὰν καὶ περιέλαβε διὰ τοῦτο τὴν ἐννοίαν τῆς τελειότητος εἰς τὸ ἠθικόν του σύστημα, τὴν περιώρισε ἐν τούτοις εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἐφικτοῦ: «Περὶ ἀρετῆς σκεπτέον ἀνθρωπίνης δῆλον ὅτι»³. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἔδωκεν εἰς τὴν ἠθικὴν μίαν ἀνθρωπιστικὴν κατεύθυνσιν, τὴν ὁποίαν δὲν ἐγνώρισε οὔτε τὸ παρελθὸν διὰ τῆς ὑπαγωγῆς τοῦ βίου εἰς τὸ ἰδεῶδες τῆς πόλεως οὔτε τὸ μέλλον διὰ τοῦ προσανατολισμοῦ τῆς ὑπάρξεως πρὸς τὸν ἄσχετον τοῦ ἠθικῶς ἀπορριπτομένου κόσμου θεόν. Ἔχουν ὡς ἐκ τούτου δίκαιον, ὅσοι θεωροῦν τὰ «ἠθικὰ Νικομάχεια» ὡς «τὴν πρώτην καὶ ταυτοχρόνως τελευταίαν σύνθεσιν τῆς Ἑλληνικῆς ἠθικότητος»⁴, χαρακτηρίζουν ὅμως ὀρθότερον τὴν ἱστορικὴν ἀξίαν τῆς ὀριμωτέρας ἠθικῆς πραγματείας τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅσοι τὴν θεωροῦν ὡς «τὴν περισσότερον πραγματικὴν καὶ αὐθεντικὴν» ἔκφρασιν τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ γενικῶς⁵.

10. Ὑπῆρξεν ἡ ἐπιστήμη τῆς ἀστικῆς διαγωγῆς μίᾳ ἡττα τῆς θεωρητικῆς σκέψεως;

Τὴν ἐννοίαν τῆς ἀρετῆς ὁ Ἀριστοτέλης δὲν περιώρισε μόνον ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῶν ὄρων τῆς πολιτικῆς τῆς ἐφαρμογῆς, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς ἀντιπαράθεσός της πρὸς τὴν καθαρῶς θεωρητικὴν ζήτησιν. Ἀπέφυγε βεβαίως νὰ χαρακτηρίσῃ ὡς ἐνάρετον ἔργον ἀπλῶς καὶ μόνον τὴν ἐπιβεβλημένην κοινωνικὴν ἐνέργειαν, ἐτόνισεν ὅμως τὴν διαφορὰν τῆς ἠθικῆς πράξεως ἐκ τῆς πνευματικῆς κινήσεως, ἡ ὁποία «τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὐξησιν»⁶.

Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἀντέκρουσεν ὁ Ἀριστοτέλης τὴν σωκρατικὴν ἄποψιν περὶ τοῦ διδακτοῦ ὄλων ἀνεξαιρέτως τῶν ἀρετῶν, ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ γνωσεολογικῶν ὑποθέσεων. Ὅ,τι τὸν ἐνδιέφερε κυρίως, δὲν ἦτο ἡ εὐρεσις τῆς οὐσίας, ἀλλ' ἡ πραγματοποίησις τοῦ ἠθικοῦ αἰτήματος: «Οὐ γὰρ ἴν' εἰδῶμεν τί ἐστὶν ἡ ἀρετὴ σκεπτόμεθα, ἀλλ' ἴν' ἀγαθοὶ γενώμεθα, ἐπεὶ οὐδὲν ἂν ἦν ὄφελος αὐτῆς»⁷. Δὲν ἀπέβλεπε διὰ τοῦτο

1. Ἠθ. Νικ. Γ' 1 (p. 1110 b 6/7).

2. » Ἐδδ. Α' 7 (p. 1217 b 24/25).

3. » Νικ. Α' 13 (p. 1102 a 13/14).

4. F. Dirlmeier: Aristoteles («Aristoteles in der neueren Forschung», φς ἀν. σ. 155).

5. J. Maritain: La philosophie morale, Paris 1960, σ. 70.

6. Ἠθ. Νικ. Β' 1 (p. 1103 a 14 — 16).

7. » » Β' 2 (p. 1103 b 27 — 29).

ἡ ἐξέτασις τῶν ζητημάτων τοῦ πρακτικοῦ βίου εἰς τὴν διαπίστωσιν, ἀλλ' εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν των: «Οὐκ ἔστιν ἐν τοῖς πρακτοῖς τέλος τὸ θεωρησάσαι ἕκαστα καὶ γινῶναι, ἀλλὰ μᾶλλον τὸ πράττειν αὐτά»¹. Ὁ Σωκράτης δὲν εἶχεν ἐλέγξει τὴν πρᾶξιν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῶν ἰδιαιτέρων ψυχολογικῶν καὶ κοινωνικῶν τῆς προϋποθέσεων, διότι ἐπίστευεν ἀκόμη ἀκραδάντως εἰς τὴν σοφιστικὴν δυνατότητα τῆς μεταποιήσεως τοῦ ἠθικοῦ κόσμου διὰ τῆς λογικῆς εὐστροφίας. Τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀριστοτέλους ἡ πίστις αὐτῆ ὁμως εἶχε καταστῆ προβληματικὴ, γεγονός τὸ ὁποῖον παρουσίασε τὴν πρακτικὴν ἐνέργειαν ὡς ἕνα τρόπον χαρακτηριστικῆς διὰ τὸν ἄνθρωπον ἐκφράσεως ἀνεξαρτητοῦ τῆς θεωρίας. Ἡ ἀδυναμία τῆς λογικῆς νὰ ἐπιβληθῆ διανοητικῶς εἰς τὸν πολιτικὸν βίον ἀπεδείκνυεν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὡς ἠθικὸν ὄν ἦτο μία ὄντοτης ἀξία ἰδιαιτέρας σπουδῆς.

Ἡ ἀνακάλυψις καὶ ὁ σεβασμὸς τῶν ὀρίων τῆς κριτικῆς δυνάμεως εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἠθους δὲν ἐσήμαινε διὰ τὸν λόγον αὐτὸν μίαν ὑποχώρησιν τῆς φιλοσοφίας οὔτε ἀσφαλῶς τὴν ἐγκατάλειψιν τῶν πολιτικῶν γεγονότων ἐκτὸς προσοχῆς, ἀλλ' ἀντιθέτως μίαν φιλοσοφικὴν κατὰ κτησιν διὰ τῆς παρουσιάσεως καὶ τῆς ἐρεύνης τοῦ ἀστικοῦ τρόπου διαγωγῆς ὡς ἑνὸς προβλήματος ἀσχέτου τῶν καθαρῶς διανοητικῶν ὑποθέσεων. Διὰ τοῦ Ἀριστοτέλους ἡ ἠθικὴ ἀπέκτησεν ὡς περιεχόμενον τὸν τρόπον ἐκφράσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐντὸς τῆς πόλεως, τὰ γεγονότα τῆς ὁποίας παρουσίασαν ἔναντι τῆς καθαρᾶς διανοίας μετὰ τὴν κατάρρευσιν τῆς ρητορικῆς καὶ τῶν ἀξιών τῆς παραδόσεως ἀνεξαρτησίαν κινήσεων. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν «ἠθικῶν Νικομαχείων», ὁπότε ὁ Ἀριστοτέλης διεχώρισε τὴν ἐπιστήμην τῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς ἐκ τῆς θεωρίας τοῦ ὄντος, ἡ φιλοσοφία πλουτίζεται ὡς ἐκ τούτου διὰ τῶν προβλημάτων τοῦ «πρακτικοῦ λόγου» ὅπως ὠνόμασεν ὁ Kant τὴν «πολιτικὴν» καὶ τὴν «φρόνησιν». Οἱ δύο παράλληλοι ὁδοὶ, τὸ περιεχόμενον τῶν ὁποίων εἰς τὴν τελευταίαν φάσιν τῆς ἀριστοτελείου ἠθικῆς συνήθως ταυτίζεται, ἀναφέρονται εἰς τὴν κοινωνικὴν συνάρτησιν τῶν ἀνθρώπων ὡς πολιτῶν. Εἴτε ὁμως ἡ «πολιτικὴ» ἐρμηνευθῆ ὡς «φιλοσοφία τῆς πράξεως»² εἴτε ἡ «φρόνησις» ὡς «πρακτικὴ σοφία»³ ἢ «πρακτικὴ διάνοια»⁴ ἢ «πρακτικὴ σκέψις»⁵, πρόκειται περὶ θεωρητι-

1. Ἠθ. Νικ. Κ' 10 (p. 1179 b 35 — a 2).

2. K. - H. Volkmann — Schluck: Ethos und Wissen in der Nikomachischen Ethik («Sein und Ethos»), εκδ. P. Engelhardt, Mainz 1963, σ. 88).

3. W. D. Ross: Aristotle, London 1923, σ. 218, D. J. Allan: The Philosophy of Aristotle, London 1957², σ. 163.

4. G. E. R. Lloyd: Aristotle, The Growth and Structure of his Thought,

κῆς ὑποθέσεως. Περὶ αὐτοῦ εἶναι σαφὴς ὁ Ἀριστοτέλης, ἐφ' ὅσον ἀντιλαμβάνεται τὴν ἠθικὴν τοῦ ἔρευαν ὡς κριτικὴν δοκιμασίαν τῆς ἀπαιτουμένης πρακτικῆς δυνατότητος: «Ἐπεὶ οὖν ἡ παροῦσα πραγματεία οὐ θεωρίας ἕνεκά ἐστιν ὡσπερ αἱ ἄλλαι.. ἀναγκαῖόν ἐστι σκέψασθαι τὰ περὶ τὰς πράξεις, πῶς πρακτέον αὐτάς»¹.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
 ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
 ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
 ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Cambridge 1967, σ. 216, 225, W. F. R. Hardie: Aristotle's Ethical Theory, Oxford 1968, σ. 213.

5. J. Derbolav: Freiheit und Naturordnung im Rahmen der Aristotelischen Ethik, ὡς ἀν. σ. 45.

1. Ἡθ. Νικ. Β' 2 (p. 1103 b 26 — 30).

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
 ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Η ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

1. *Ἐνώπιον τῆς συντριβομένης δημοτικῆς ἐξουσίας*

Βασικὴν σημασίαν διὰ τὴν κατανόησιν τῆς Ἠθικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους ἔχει πρὸ πάντων ἡ ἀναζήτησις τῶν πολιτικῶν τῆς προϋποθέσεων, μία ἐρμηνευτικὴ ἀπαίτησις, ἡ ὁποία δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ληφθῆ σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν, προτοῦ ὁ ἱστορικὸς βίος ἀποκτήσῃ ἐκ νέου ἀστικὴν διάστασιν. Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν βεβαίως τῆς Ἀναγεννήσεως ἡ Εὐρώπη ἐδημιούργησε κατὰ μῆκος ἰδίως τῶν κεντρικῶν τῆς ποταμῶν ὠρισμένους μεγάλους συν-οικισμούς, βασικῶς ὁμως διετήρησε τὸν ἀγροτικόν τῆς χαρακτήρα μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος. Ἐὰν εἰς τὰ βόρεια παράλια τῆς Ἰταλίας ἀνεπτύχθησαν πόλεις ναυτικοῦ χαρακτήρος με ἀποτέλεσμα τὴν ἀνθησιν τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν, τὸ γεγονός δὲν μετέβαλεν ἐν τούτοις οὐσιαστικῶς τὴν κοινωνικὴν κατάστασιν, ἐφ' ὅσον οἱ γαιοκτῆμονες, ὅπως ἄλλοτε εἰς τὴν Φοινίκην, διετήρησαν τὰ προνόμιά των, ὥστε ὁ λαός, ἐφ' ὅσον δὲν ἀνεχώρησε, διὰ νὰ ἐποικίσῃ τὰ καίρια σημεῖα τῆς Μεσογείου, νὰ μείνῃ ἀμέτοχος τοῦ κράτους. Πρὸ τῆς συστάσεως τῶν σημερινῶν τεχνικῶν πόλεων ἡ ζωὴ τοῦ Δυτικοῦ κόσμου δὲν εἶχε διὰ τοῦτο ἐξαρτηθῆ ἐκ τῆς ἐμπορικῆς συναλλαγῆς οὔτε κατὰ συνέπειαν ἐκ τῆς γενικῆς ἀντιμετωπίσεως τῶν ἠθικῶν καὶ τῶν διοικητικῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα θὰ ἦτο δυνατόν νὰ προκληθοῦν ἐκ τῆς δυναμικῆς ἀλληλεξαρτήσεως τῶν ὁμάδων καὶ τῶν ἀτόμων ἐντὸς καὶ διὰ μέσου τῶν ἀστικῶν πλαισίων. Μία κοινωνία, τὰ ἡγετικά στοιχεῖα τῆς ὁποίας ἐδέχοντο νὰ ἐγκατασταθοῦν εἰς τὴν ἐπαρχίαν, διὰ νὰ ἐλέγξουν ἐξ ἑνὸς πύργου τὴν γεωργικὴν παραγωγὴν, εὑρίσκετο ἠθικῶς εἰς τὴν ἐποχὴν, τὴν ὁποίαν διέτρεξεν ἡ Ἑλλάς πρὸ τῆς δημιουργίας τῶν ἄστεων.

Εἰς τοὺς χρόνους βεβαίως τῆς συγγραφῆς τῶν ὠριμωτέρων περὶ τοῦ ἀστικοῦ βίου σκέψεων τοῦ Ἀριστοτέλους κατέρρεεν ἡ περιωπὴ τῆς πόλεως ὡς πρώτης Ἑλληνικῆς ἀξίας. Ὁ Ἀλέξανδρος ἐπεξέτεινε τὴν Ἑλλάδα εἰς τὸν πολιτικῶς ἀδιαφοροποίητον χῶρον τῆς Ἀνατολῆς, ἐντὸς τοῦ ὁποίου δὲν ὑπῆρχε θέσις διὰ τὴν προσωπικὴν στάσιν καὶ παρουσίαζε διὰ τῆς οἰκουμενικῆς του σταδιοδρομίας τὴν σχετικότητα τοῦ ἄλλοτε αὐτο-

δυνάμου κοινωνικοῦ περιβάλλοντος τῆς ὑπάρξεως, τὸ ὁποῖον μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου ἐπρόκειτο νὰ χάσῃ τὴν οἰκονομικὴν του αὐτοτέλειαν καὶ νὰ ἐξαρτηθῇ, ἐφ' ὅσον μετετίθετο τὸ ἐμπορικὸν κέντρον τοῦ κόσμου πρὸς τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ τὴν Ἀντιόχειαν, ἐκ τῆς ἐλεημοσύνης τῶν Πτολεμαίων καὶ τῶν Σελευκιδῶν. Εἰς τὴν τροπὴν αὐτὴν τῶν πραγμάτων ὁ Ἀριστοτέλης ἀντέδρασε διὰ τῆς ἐπιδεικτικῆς περιφρονήσεως τοῦ φοβεροῦ ἀνοίγματος τῆς Ἑλλάδος πρὸς ἀνατολάς, ἰδίως ἀφ' οὗτο ὁ ἀνεψιὸς καὶ μαθητὴς του ἱστορικὸς Καλλισθένης, τὸν ὁποῖον εἶχεν ἐμπιστευθῆ πρὸ τῆς δευτέρας ἀναχωρήσεως του δι' Ἀθήνας (335 π. Χ.) εἰς τὸν ἐπίδοξον κοσμοκράτορα, ἐφονεύθη κατὰ διαταγὴν τοῦ τελευταίου ὡς ἐνεχόμενος εἰς μίαν ἐναντίον του συνωμοσίαν¹, πιθανῶς ὁμοῦς διότι τὸν ἐπέκρινε δημοσίως διὰ τὴν μίμησιν ἀνατολικῶν ἠθῶν.

Πολὺ περισσότερον τῆς προσωπικῆς αὐτῆς πικρίας ἐθορύβησεν ἐν τούτοις τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ ὁποῖος εἶχε συγγράψῃ χάριν τοῦ μέλλοντος Πανελληνίου ἡγέτου ὑπομνήματα περὶ τῶν σπουδαιοτέρων Ἑλληνικῶν πολιτευμάτων, ἢ συντελουμένη ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἠθικὴ καταστροφὴ τοῦ ἰδρύματος, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου συνετελέσθη, ὅ,τι σημαντικώτερον εἶχε νὰ ἐπιδείξῃ μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης ὁ ἱστορικὸς κόσμος. Ἡ πρακτικὴ του φιλοσοφία, «ἦν δίκαιόν ἐστι προσαγορεύειν πολιτικὴν»², ἀποτελεῖ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς (ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν «Ἠθικῶν Εὐδημίων», τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν καὶ συγχρόνως ἀπαιτοῦν ὡς ἀπαραίτητον ὄρον τῆς πράξεως τὴν πολιτικὴν ὀργάνωσιν τῆς ζωῆς εἰς πλήρη ἀντίθεσιν πρὸς τὴν μοναρχικὴν διοίκησιν τῆς Ἀσίας) τὸ κύκνειον ἄσμα τῆς Ἑλληνικῆς πόλεως.

Διὰ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν ἀδιστάκτων καὶ τῶν ἀσυνδότην ὑπὸ τὴν κάλυψιν τῆς ξένης στρατιωτικῆς δυνάμεως τὸ πολιτικὸν κράτος ἔπαυσεν εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀριστοτέλους νὰ ζητῇ τὴν ἔγκρισιν τῆς κοινῆς γνώμης καὶ νὰ δικαιολογῇ τὴν ἐπιβλητικὴν του πρόθεσιν διὰ τῆς ἐξυπηρετήσεως τῶν πολλῶν καὶ προέβαλεν ὡς περίοπτος χῶρος διὰ τὸν ἀνταγωνισμόν τῶν καταφρονητῶν τῆς δημοτικῆς θελήσεως. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐδημιούργησε μίαν τόσο ἐντονωτέραν ἀβεβαιότητα ὡς πρὸς τὴν διάθεσιν καὶ τὴν κατεύθυνσίν του, ὅσον περισσότερον ἐνίσχυε τὴν θέσιν του διὰ τῆς ἄρσεως τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων. Ὅσον ὁμοῦς ἔπαυε νὰ εἶναι τὸ προσκήνιον τῶν κοινῶν φροντίδων καὶ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν γενικῶν ἐπὶ τῶν ἰδιωτικῶν συμφερόντων, διὰ νὰ ἐμφανισθῇ ὡς στίβος τῆς διαμάχης τῶν τυχοδιωκτικῶν καὶ τῶν ἀντικοινωνικῶν στοιχείων, τόσο κατεδίκαζεν ἐμπράκτως τὴν ἠθοπλαστικὴν του ἀποστολήν. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς διὰ τοῦτο ἐκείνης ἡ μεγαλυτέρα παιδαγωγικὴ εὐχή, ἡ ὁποῖα ἦτο δυνατόν

1. Ἴδε A. Rivaud: Histoire de la philosophie, Paris I τόμ. 1960², σ. 248.

2. Τέχνης ρητορικῆς Α' (p. 1356 a 26/27).

νά εκφρασθῆ δια τὸν νέον πολίτην, ἀναφέρεται εἰς ὅ,τι δὲν ἴσχυεν εἰς τὸν δημόσιον χῶρον: «Ἐνθα καὶ Ξενοφίλον τὸν Πυθαγορικὸν ἐρωτηθέντα πῶς ἂν μάλιστα τὸν υἱὸν παιδεύσειεν, εἰπεῖν, εἰ πόλεως εὐνομουμένης γεννηθείη»¹.

Ἐφ' ὅσον τὸ κράτος κατέστη διαφθορεῖον τοῦ πολιτικοῦ ἤθους, ἡ ἐπιβεβλημένη διαγωγή ἐντὸς τῆς ἀστικής κοινότητος ἐνεφανίσθη ὡς ἰδιωτικὸν μέλημα καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὡς πρόβλημα θεωρητικῆς φύσεως. Ἡ ἐξέτασις αὐτῆ τοῦ πρακτικοῦ βίου δὲν ἀπέβλεπεν εἰς τὴν συμμετοχὴν τῶν πολιτῶν εἰς τὴν ἐξουσίαν, εἰς τὴν ἀγωγὴν τῆς διοικητικῆς τῶν εὐθύνης καὶ ἀρμοδιότητος, ὅπως κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Σοφιστῶν καὶ τοῦ Πλάτωνος, ἀλλ' εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ τρόπου καὶ τοῦ σκοποῦ τῶν κοινωνικῶν τῶν σχέσεων ἀνεξαρτήτως τῶν κυβερνητικῶν συνθηκῶν. Ὅσον ὁμως «ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ, ἂν καὶ διαφέρωσιν εἰς τὸνομα», ἐνεφανίζοντο ὡς «μία καὶ ἡ αὐτῆ ἐπιστήμη»², ὅσον δηλαδὴ ὁ ἐξουδετερούμενος πολιτικῶς ἀστικὸς βίος ἔχανε τὸν ἠθικὸν του προσανατολισμόν, τόσον σημαντικώτερα παρουσιάζετο ἡ σκέψις, ἡ ὁποία θὰ καθόριζε τὰ γεγονότα καὶ τὴν προοπτικὴν του. Καὶ ὅσον μικρότερα καθίστατο ἱστορικῶς ἡ ἀξία τῆς πολιτικῆς αὐτῆς αὐτοσυνειδησίας διὰ τὴν γενικὴν συμπεριφορὰν, τόσον μεγαλυτέρα ἐθεωρεῖτο ἡ πραγματικὴ τῆς σημασία διὰ τὸν ἔλεγχον τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἐξ αὐτοῦ τοῦ λόγου ἡ Πολιτικὴ ὡς ἐπιστήμη τῆς ἠθικῆς διαγωγῆς ὠριζε, πῶς ἀκριβῶς ἔπρεπε νὰ λειτουργήσῃ ὁ ἀστικὸς κόσμος: «Τίνας γὰρ εἶναι χρεῶν τῶν ἐπιστημῶν ἐν ταῖς πόλεσι καὶ ποίας ἐκάστους μανθάνειν καὶ μέχρι τίνος*, αὕτη διατάσσει· ὀρῶμεν δὲ καὶ τὰς ἐντιμωτάτας τῶν δυνάμεων ὑπὸ ταύτην οὔσας, οἷον στρατηγικὴν οἰκονομικὴν ρητορικὴν»³. Εἰς τὴν προσπάθειαν τῆς ἠθικῆς ὑποστηρίξεως τοῦ συντριβομένου πολιτικοῦ μεγέθους τῆς Ἑλλάδος πρέ-

1. Διογένους Λαερτίου: Βίων καὶ γνώμων τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκιμησάντων VIII 15.

2. Ἄ. Κοραῆ: Ἀριστοτέλους, Ἠθικὰ Νικομάχεια, Παρίσιοι ΑΩΚΒ, προλεγ. σ. ι'.

* Γενικῶς ἡ ἔκφρασις «μέχρι τίνος» ἐρμηνεύεται ὡς δήλωσις τοῦ ὀρίου, τὸ ὅποιον δὲν πρέπει νὰ ὑπερβάλουν οἱ ἐπιστήμονες, ὡς εἰάν ἐπρόκειτο περὶ σημερινῶν ὀλοκληρωτικῶν πολιτευμάτων, τὰ ὅποια ἔχουν λόγους νὰ ἐμποδίζουν τὴν ἐρευναν εἰς ὠρισμένους ἐπιστημονικοὺς τομεῖς. Ὁ ἀρχαῖος Σχολιαστὴς ὁμως, ὁ ὅποιος ἐξησεν εἰς μίαν παρεμφερῆ πρὸς τὴν περιγραφομένην πολιτικὴν πραγματικότητα, ἐκλαμβάνει τὸν προσδιορισμὸν χρονικῶς. «Τῷ δὲ προσήκοντι τῇ τέχνῃ τοὺς καιροὺς ἀποδίδωσιν, ὥστε μὴ στρατηγεῖν, ὅτ' ἡσυχίαν ἄγειν προσήκεν· ὁ γὰρ πολιτικὸς πέμπει μὲν τὸν στρατηγὸν ὁπότεν δέη, κελεύει δὲ ἡσυχίαν ἄγειν, ὅτε τοῦτου καιρὸς» (Ἡλιοδώρου Προυσαέως: Παραφράσεως τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων Α' 4: «Commentaria in Aristotelem graeca», XIX τόμ. ἐκδ. G. Heubut, Berolini MDCCCXXXIX, σ. 3).

3. Ἠθ. Νικ. Α' 1 (p. 1094 a 28 — b 3).

πει επίσης να ζητηθῆ ὁ λόγος τῆς θεωρήσεως τοῦ σκοποῦ «τῆς κυριωτάτης καὶ μάλιστα ἀρχιτεκτονικῆς»¹ ἐπιστήμης ὡς τελικῆς ἐπιδιώξεως ὄλων τῶν πνευματικῶν τάσεων: «Τὸ ταύτης τέλος περιέχει ἂν τὰ τῶν ἄλλων, ὥστε τοῦτ' ἂν εἴη τὰνθρώπινον ἀγαθόν»².

2. Πρὸς ἀναχαίτισιν τῆς ἠθικῆς ἀποδιοργανώσεως τοῦ κράτους

Εἰς τὸν ἐκθειασμὸν τῆς ἐπιστήμης τῶν συλλογικῶν ἐκδηλώσεων τῆς πόλεως καὶ ταυτοχρόνως εἰς τὴν ἐκτίμησιν τῆς προσωπικῆς στάσεως ἔναντι τῶν πολιτικῶν γεγονότων, εἰς τὴν ἀναγωγὴν τοῦ ἀτομικοῦ εἰς τὸ γενικὸν ἀφ' ἑνὸς καὶ εἰς τὴν θεώρησιν τοῦ ἠθους ἀφ' ἑτέρου ὡς ἰδιωτικῆς ὑποθέσεως ἐντὸς τῆς ἀστικῆς κοινότητος εὐρίσκεται καὶ ὁ λόγος τῆς ἀντιδικίας τῶν ἐρμηνευτῶν τῆς ἀριστοτελείου Ἠθικῆς, ἄλλοι ἐκ τῶν ὁποίων τὴν θεωροῦν ὡς «λειτουργικὴν»³ ἢ «κρατικὴν»⁴ καὶ πιστεύουν, ὅτι «κατ' οὐδένα τρόπον τὸ ἀνθρώπινον πρόσωπον, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ἄστεος καὶ ὀφείλει νὰ ἐργάζεται διὰ τὸ καλὸν του», ὑπερβάλλει ἐντὸς τῶν μεθοδικῶν τῆς ὀρίων «τὴν πολιτικὴν του τάξιν»⁵, ἐνῶ ἄλλοι ἐκφράζουν τὴν ἀποψιν, ὅτι παρουσιάζει στοιχεῖα ἐνὸς «ἀσυμβιβάστου ἀτομικισμοῦ»⁶, δηλαδὴ τὴν πόλιν ὡς μίαν «ἐξωτερικὴν ἐπινόησιν πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ζωῆς, τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς ἀνέσεως τοῦ ἀτόμου»⁷. Διὰ τὸν ἴδιον λόγον ὁ Ἀριστοτέλης παρὰ τὴν ἀντίθεσιν τοῦ πρὸς τὴν ἐφ' ὄρου ζωῆς ἔλλειψιν ἀτομικῆς πρωτοβουλίας («τὸ ἀνυπεύθυνον καὶ τὸ διὰ βίου»), τὴν ἀπουσίαν συνταγματικῆς τάξεως («τὸ μὴ κατὰ γράμματα ἄρχειν») καὶ τὴν ἐξουδετέρωσιν τῆς λαϊκῆς θελήσεως («τὸ ἡσυχάζειν μὴ μετέχοντα τὸν δῆμον»)⁸ ἐμφανίζεται εἰς τὰ «Πολιτικά» καὶ τὰ «Ἠθικὰ Νικομάχεια» ὡς θαυμαστῆς τοῦ Σπαρτιατικοῦ πολιτεύματος, τὸ ὁποῖον διὰ τῆς δυναμικῆς τοῦ ἐπεμβάσεως εἰς τὴν ἀγωγὴν τοῦ πολίτου* καθόριζεν ἐπακριβῶς τὰ προσωπικὰ ζητήματα «τροφῆς τε καὶ ἐπιτηδευμάτων», ἐνῶ «ἐν ταῖς πλείσταις τῶν ἄλλων πόλεων ἐξημέληται περὶ τῶν τοιούτων», ὥστε νὰ «ζῆ

1. Ἠθ. Νικ. Α' 1 (p. 1094 a 26/27).

2. » » Α' 1 (p. 1094 b 6 — 8).

3. K. - H. Volkmann — Schluck: Ethos und Wissen in der Nikomachischen Ethik, ὡς ἀν. σ. 109.

4. W. Jaeger: Die griechische Staatsethik im Zeitalter des Plato («Humanistische Reden und Vorträge, Berlin 1960², σ. 89).

5. J. Maritain: La philosophie morale, ὡς ἀν. σ. 66.

6. D. J. Allan: The Philosophy of Aristotle, ὡς ἀν. σ. 183.

7. W. T. Stace: A critical History of Greek Philosophy, London 1965, σ. 323.

8. Πολ. Β' 10 (p. 1272 a 36 — 40).

* «Ἐπαινέσεις δ' ἂν τις καὶ τοῦτο τοὺς Λακεδαιμονίους· καὶ γὰρ πλείστην ποιοῦνται σπουδὴν περὶ τοὺς παῖδας καὶ κοινῇ ταύτην» (Πολ. Θ' 1, p. 1337 a 31 — 33).

ἕκαστος ὡς βούλεται»¹. Ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς ὅμως ὁ Σταγίριτης δὲν προβάλλει μόνον ὡς «τέλος μὲν πόλεως τὸ εὖ ζῆν»², τὴν ἀτομικὴν δηλαδὴ εὐημερίαν τῶν πολιτῶν γενικῶς*, ἀλλὰ καὶ ὡς ὑψίστην ἀνθρωπίνην ἀποστολὴν τὴν φιλοσοφικὴν στάσιν τοῦ προσώπου, ἡ ὁποία εἶναι ἡ αὐταρκεστέρα ἐνέργεια, ἡ μόνη δραστηριότης, διὰ τὴν ὁποίαν δὲν χρειάζεται ἀπαραιτήτως κρατικὴ συμβολή, ἐφ' ὅσον «ὁ σοφὸς καὶ καθ' αὐτὸν δύναται θεωρεῖν καὶ ὄσῳ ἂν σοφώτερος ἦ, μᾶλλον»³.

Ὅπως εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Πλάτωνος ἔπρεπε νὰ σωθῆ πάση θυσίᾳ ἡ αὐτονομία τῆς πόλεως διὰ τῆς ὑποχωρήσεως τῶν ἀτομικῶν ἐπιδιώξεων χάριν τῆς κοινῆς ὑποθέσεως, ὤφειλε καὶ τώρα νὰ τεθῆ φραγμὸς εἰς τὴν ἠθικὴν ἀποσύνθεσιν τοῦ ἀστικοῦ βίου μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς πολιτικῆς σκοπιμότητος τῶν πράξεων. Θὰ ἔπρεπε διὰ τοῦτο νὰ ἐξετασθῆ, πῶς ἐπιτυγχάνεται καὶ διατηρεῖται, ὅ,τι ἐξασφαλίζει τὴν ἀξιοπρεπῆ ζωὴν τῶν πολιτῶν ὡς μονάδων τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, σημαντικώτερον ἐν τούτοις θὰ ἦτο νὰ εὑρεθοῦν καὶ νὰ προστατευθοῦν ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ἐπὶ μέρους ἐνδιαφέροντα οἱ ὅροι τῆς ἀστικῆς συνυπάρξεως, διότι αὐτὴ κυρίως ἦτο τὸ πρόβλημα: «Εἰ γὰρ καὶ ταῦτόν ἐστιν ἐνὶ καὶ πόλει, μείζον γε καὶ τελειότερον τὸ τῆς πόλεως φαίνεται καὶ λαβεῖν καὶ σώζειν ἀγαπητόν μὲν γὰρ καὶ ἐνὶ μόνῳ, κάλλιον δὲ καὶ θειότερον ἔθνη καὶ πόλεις»⁴.

Ἡ σύγκρισις αὐτὴ δὲν ἐσῆμαινε, ὅτι ὁ σκοπὸς τοῦ ἠθους ἦτο ἀπλῶς καὶ μόνον ἡ ὁμαλὴ λειτουργία τοῦ κράτους, ἀλλ' ὅτι τὸ κράτος, ἐπειδὴ καθόριζε τὴν ἐξωτερικὴν συνθήκην** τῆς ἀγαθῆς συμπεριφορᾶς γενικῶς, ἔπρεπε νὰ ἐκτιμηθῆ πολὺ περισσότερον μιᾶς μεμονωμένης περιπτώσεως. Διὰ τὸν ἐνάρετον βίον δὲν ἦτο ἀρκετὸν τὸ ἠθικὸν αἰσθητήριον καὶ δὲν ἔφθανε μόνον ἡ καλὴ θέλησις, ἀλλ' ἔπρεπε νὰ ὑπάρχη ἐν πρώτοις ταυτότης σκοπῶν μεταξὺ ἀτόμου καὶ κοινότητος*** καὶ κατὰ δεῦτερον λόγον ἡ ἀναγκαία ἰσχὺς διὰ τὴν δημιουργίαν τῶν καταλλήλων κοινωνικῶν προ-

1. Ἡθ. Νικ. Κ' 10 (p. 1180 a 24 — 28).

2. Πολ. Γ' 10 (p. 1280 b 39).

* «Εὐδαιμόνα πόλιν οὐκ εἰς μέρος τι βλέψαντας δεῖ λέγειν αὐτῆς, ἀλλ' εἰς πάντας τοὺς πολίτας» (Πολ. Η' 9, p. 1329 a 23/24. Πρβλ. Η' 5, p. 1326 b 22 — 24).

3. Ἡθ. Νικ. Κ' 7 (p. 1177 a 32 — 34).

4. » » Α' 1 (p. 1094 b 7 — 10).

** «Δεήσει δὲ καὶ τῆς ἐκτὸς εὐημερίας ἀνθρώπων ὄντι· οὐ γὰρ αὐτάρκης ἡ φύσις πρὸς τὸ θεωρεῖν» (Ἡθ. Νικ. Κ' 9, p. 1178 b 33 — 35. Πρβλ. Α' 8, p. 1098 b 13, 1099 a 26, 9, p. 1099 a 31/32, 11, p. 1101 a 15, Δ' 7, p. 1123 b 17, 20/21, 9, p. 1125 a 27, Η' 14, p. 1153 b 18).

*** «Ὅτι μὲν οὖν τὸν αὐτὸν βίον ἀναγκαῖον εἶναι τὸν ἄριστον ἕκαστῳ τε τῶν ἀνθρώπων καὶ κοινῇ ταῖς πόλεσι καὶ τοῖς ἀνθρώποις, φανερόν ἐστιν» (Πολ. Π' 3, p. 1325 b 30 — 32).

υποθέσεων τῆς ἠθικῆς πράξεως : «Δεῖ δ' οὐ μόνον ἀρετὴν, ἀλλὰ καὶ δύναμιν ὑπάρχειν, καθ' ἣν ἔσται πρακτικός»¹.

Ἐὰν ὁ Ἀριστοτέλης ἐπέστησε τὴν προσοχὴν εἰς τὴν ἠθικὴν εὐθύνην τοῦ κράτους, εἰς τὸ ὁποῖον ἀπέδιδε μάλιστα μίαν ἀνάλογον τοῦ στρατιωτικοῦ πολιτεύματος τῆς Σπάρτης παιδαγωγικὴν ἀρμοδιότητα², τοῦτο πιθανῶς ὀφείλεται εἰς τὴν προσωπικὴν του σχέσιν πρὸς τὴν Μακεδονικὴν δυναστείαν, ἡ ὁποία ἐπεδίωκε νὰ συμφιλώσῃ τὰ πνεύματα καὶ νὰ ἐξυψώσῃ τὸ φρόνημα τῶν Ἑλλήνων ἐν ὄψει τῆς Ἀσιατικῆς τῆς ἐκστρατείας. Πολὺ πιθανώτερον ὁμοίως φαίνεται, ὅτι τοῦ εἶχε προξενήσει μεγάλην ἐντύπωσιν ἢ δυναμικὴ, ἀλλὰ συνετὴ πολιτικὴ τοῦ παλαιοῦ συμμαθητοῦ του εἰς τὴν Ἀκαδημίαν³ ῥητορὸς Λυκούργου, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν μάχην τῆς Χαιρωνείας «πιστευσάμενος τὴν διοίκησιν τῶν χρημάτων» καὶ «ἐπὶ τὴν παρασκευὴν τοῦ πολέμου χειροτονηθεὶς» (παρὰ τὴν ἀντίδρασιν τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὁ ὁποῖος ἐζήτησεν, ἀλλὰ δὲν ἐπέτυχεν τὴν ἐκδοσὶν του⁴) «πολλὰ τῆς πόλεως ἐπηνώρθωσεν»⁵. Εἰς τὴν ἔμπνευσιν ἴσως τοῦ μεγάλου ἀνδρὸς (ὁ ὁποῖος «φόβων καὶ κινδύνων μεγάλων τοὺς Ἕλληνας περιστάτων Ἀλεξάνδρῳ Θηβῶν ἐπικρατήσαντι καὶ πᾶσαν τὴν Ἀσίαν καὶ ἄλλα τῆς οἰκουμένης μέρη καταστρεψαμένῳ διετέλει ἐναντιούμενος ὑπὲρ τοῦ δήμου ἀδιάφθορον καὶ ἀνεξέλεγκτον αὐτὸν ὑπὲρ τῆς πατρίδος καὶ τῆς τῶν Ἑλλήνων ἀπάντων σωτηρίας διὰ παντὸς τοῦ βίου παρέχων») ἀνάγεται ἡ ἀναδιοργάνωσις τοῦ στρατοῦ⁷ καὶ ἡ πολιτικὴ ἀγωγή, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλεῖ ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὴν «Ἀθηναίων πολιτείαν» ἀναφερόμενος εἰς τοὺς ἐκπροσώπους τῶν κοινῶν, οἱ ὁποῖοι ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἦσαν ὑποχρεωμένοι «ἐπιμελεῖσθαι τῶν ἐφήβων»⁸.

Παρὰ ταῦτα ὁ παιδαγωγὸς τῆς Ἀθηναϊκῆς νεολαίας δὲν ἔθεσεν ἐνώπιον τοῦ ἀδιστακτοῦ Μακεδόνοιο μαθητοῦ του, ὁ ὁποῖος ἐβίασε τὴν αὐτονομίαν τῆς Ἑλλάδος ἐναντίον ὧν ἐδιδάχθη περὶ τῶν Ἑλληνικῶν πολιτευμάτων, τὸ βάρος τῆς ἠθικῆς του σκέψεως εἰς τὴν κρατικὴν, ἀλλ' εἰς τὴν ἠθικὴν ἀναδιοργάνωσιν τοῦ πρακτικοῦ βίου. Ἐξετίμησε τὸν πολιτικὸν παράγοντα χάριν τῶν ἀπαραιτήτων ἐξωτερικῶν συνθηκῶν τῆς προσ-

1. Πολ. Π' 3 (p. 1325 b 12/13).

2. Ἴδε G. P a p a c o s t u l a : Les conceptions d' Aristote sur la famille et l' éducation morale, Athènes 1965, σ. 11.

3. (Ψευδο -) Π λ ο υ τ ἄ ρ χ ο υ : Βίων τῶν δέκα ῥητόρων (Ζ' Λυκούργου) 841 B.

4. » » : » » » » (») 841 D.

5. » » : » » » » (») 841 B - C.

6. Corpus Inscriptionum Atticarum, II¹ τόμ. ἔκδ. V. K o e h l e r, Berolini MDCCLXXVII, 240 (σ. 103).

7. Ἴδε K. K u n s t : Lykurgos (P a u l y — W i s s o w a : Realencyclopädie — ὡς ἀν. XIII¹ τόμ. 1927, στ. 2449).

8. Ἀθηναίων πολιτείας 42.

ωπικής συμπεριφοράς, έτόνισεν όμως πολύ περισσότερο την σημασίαν τῆς ἀγαθῆς σχέσεως τῶν πολιτῶν μεταξύ των, τῆς δικαιοσύνης, περὶ τῆς ὁποίας συνέγραψεν ἔνωρις ἰδιαιτέραν πραγματείαν ἀπαρτιζομένην ἐκ τεσσάρων βιβλίων ἀναλόγων εἰς τὴν ἑκτασιν καὶ τὴν φροντίδα πρὸς τὴν πλατωνικὴν «Πολιτείαν»¹. Ἀργότερον ἐπανελάβε τὸ θέμα κατὰ τὴν σύνθεσιν τοῦ Ε' βιβλίου τῶν «Ἠθικῶν Νικομαχείων», διὰ νὰ ἐξάρη, ὅπως θὰ τὸ εἶχε πράξει καὶ διὰ τοῦ ἀπολεσθέντος συστηματικοῦ ἔργου, τὴν σπουδαιότητα τῆς «κρατίστης τῶν ἀρετῶν», ἐνώπιον τῆς ὁποίας «οὐθ' ἔσπερος οὐθ' ἔφος οὕτω θαυμαστός»². Ἡ δικαιοσύνη, ἐντὸς τῆς ὁποίας ὑπῆρχε κατὰ τὴν παροιμίαν «συλλήβδην πᾶσ' ἀρετῇ»³, ἀπετέλει τὸν συνεκτικὸν δεσμόν τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία δὲν εἶχε μόνον ἀξιολογικὴν, ἀλλὰ καὶ φυσικὴν προτεραιότητα ἔναντι τῶν μελῶν τῆς: «Πρότερον γὰρ τῇ φύσει πόλις ἢ οἰκία καὶ ἕκαστος ἡμῶν ἐστίν· τὸ γὰρ ὅλον πρότερον ἀναγκαῖον εἶναι τοῦ μέρους· ἀφαιρουμένου γὰρ τοῦ ὅλου οὐκ ἔσται πούς οὐδὲ χεῖρ»⁴.

3. Μεσαία τάξις καὶ μετριοπάθεια

Ἐάν ἡ ὀργανικὴ σύνθεσις τῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν ἀστικὴν τῆς μορφῆν ἦτο ἡ προϋπόθεσις τῆς ἀτομικῆς των ὑπάρξεως, ἡ δικαιοσύνη ἀπετέλει ὡς «πολιτικῆς κοινωνίας τάξις»⁵ τὴν ἐγγύησιν τοῦ προσωπικοῦ βίου, ἐκφράσεις τοῦ ὁποίου ἦσαν τὰ πολιτιστικὰ ἐπιτεύγματα. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἡ κοινωνικὴ βάση τῆς πόλεως ὡς ἐξασφάλισις ἐνὸς ἐκάστου τῶν μελῶν τῆς ἦτο ἡ αἰτία τῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐντὸς τοῦ βιολογικοῦ κόσμου καὶ ἀντιθέτως ἡ ἀνατροπὴ τῆς, ὡσάκις μάλιστα συνέβαινε διὰ τῆς στρατιωτικῆς βίας, ὁ λόγος τοῦ ὑποβιβασμοῦ του εἰς τὴν τελευταίαν βαθμίδα τῆς ζωϊκῆς ἀγριότητος: «Ὡσπερ γὰρ καὶ τελειωθὲν βέλτιστον τῶν ζῴων ἀνθρώπος ἐστίν, οὕτω καὶ χωρισθὲν νόμου καὶ δίκης χείριστον πάντων· χαλεπωτάτη γὰρ ἀδικία ἔχουσα δπλα»⁶. Εἰς τί όμως συνίστατο ἡ δικαιοσύνη; Διὰ τῆς ἀπαντήσεώς του, ἡ ὁποία παρουσίαζε τὴν γενικὴν αἴσθησιν, ὁ Ἀριστοτέλης ἐκορύφωσε θεωρητικῶς τὴν πολιτικὴν κίνησιν τῆς Ἑλλάδος, ἀφ' ὅτου ἐδημιουργήθη μεσαία τάξις εἰς τὴν Ἰωνικὴν κοινωνίαν: «Δίκαιόν φασι εἶναι τὸ κοινῇ συμφέρον»⁷.

1. Ἴδε P. Moraux: A la recherche de l' Aristote perdu, Louvain — Paris 1957, σ. X, 57.

2. Ἠθ. Νικ. Ε' 3 (p. 1129 b 27 — 29).

3. » » Ε' 3 (p. 1129 b 29/30), Θεόγνιδος: Ἐλεγείων 147.

4. Πολ. Α' 2 (p. 1253 a 19 — 21).

5. » Α' 2 (p. 1253 a 37/38).

6. » Α' 2 (p. 1253 a 31 — 34).

7. Ἠθ. Νικ. Θ' 11 (p. 1160 a 13/14).

Ὡς κύριον χαρακτηῖρα τοῦ ἀνθρώπου ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἀλληλοσπαραγμὸν τῶν σαρκοβόρων ἐθεώρησε τὴν δικαιοσύνην πρῶτος ὁ Ἡσίοδος* τὴν παραμονὴν τῆς συγκροτήσεως τῶν Ἑλληνικῶν ἄστων. Ἐὰν διὰ τοῦτο εἰς τὸν Ὅμηρον δὲν ἀπαντᾶται¹ ἡ ἐννοία τῆς «τελείας ἀρετῆς»** καὶ ἀντιθέτως ἐκθειάζεται ὡς κοινωνικὸν ἰδεώδες ἡ ἀνδρεία καὶ ἡ πανουργία, ὅ,τι καθιστᾷ τὸν ἐξαιρετικὸν ἄνθρωπον «ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων»², τοῦτο συμβαίνει, διότι τὸν ἑνατον πρὸς τὸν ὄγδοον αἰῶνα π. Χ. ἴσχυεν ἀκόμη μεταξὺ τῶν ἀποίκων τῆς Ἰωνίας τὸ ἀριστοκρατικὸν ἠθος³, ἡ δομὴ ἐκείνη τῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία ἐβασίλευτο εἰς τὴν ὑποταγὴν τῶν φυλετικῶς καὶ οἰκονομικῶς ἀσθενεστέρων εἰς τοὺς εὐγενεῖς κυρίους τῆς γῆς καὶ (κατὰ συνέπειαν) τῶν πόρων ζωῆς καὶ τοῦ τρόπου τῆς συμπεριφορᾶς.

Ἐὰν ὁμοῦς ὁ Ὅμηρος εἶχεν ἐξηγήσει τὴν ταλαιπωρίαν τῶν «Ἀχαιῶν» μετὰ τὴν ἐκπόρθησιν τῆς «Τροίας», κατόπιν δηλαδὴ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ Πανελληνίου ἐγχειρήματος πρὸς κατάκτησιν τῶν ἀκτῶν τῆς Μ. Ἀσίας καὶ ἀφ' οὗ κατελύθη διὰ τῶν πλοίων ἡ ἀντίστασις τῶν δασμολόγων τοῦ θαλασσίου διαδρόμου πρὸς τὸν Εὐξείνιον Πόντον⁴, ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ γεγονότος, ὅτι «οὐ τι νοήμονες οὐδὲ δίκαιοι πάντες ἔσαν»⁵, εἶχεν ὑπ' ὄψιν τοὺς προνομιούχους τῆς ἐποχῆς του, τὰ δίκαια τῶν ὁποίων περιωρίζοντο ὑπὸ τῶν κατόχων τῆς ἀναπτυσσομένης μεταλλικῆς περιουσίας, τῶν ναυκλήρων, ἐμπόρων καὶ βιοτεχνῶν, τοῦ «δήμου», ὁ ὁποῖος ἐπεδίωκε νὰ κατοχυρώσῃ πολιτικῶς τὴν μεταξὺ δουλοπαροίκων καὶ γαιοκτημόνων, τῶν ἐντελῶς ἀπόρων καὶ τῶν ὑπερβολικῶς πλουσίων, κοινωνικὴν του θέσιν: «Δῆλον ἄρα, ὅτι καὶ ἡ κοινωνία ἡ πολιτικὴ ἀρίστη ἡ διὰ τῶν μέσων καὶ τοιαύτας ἐνδέχεται εὖ πολιτεύσθαι πόλεις, ἐν αἷς πολὺ τὸ μέσον.. προστιθέμενον γὰρ ποιεῖ ῥοπὴν καὶ κωλύει γίνεσθαι τὰς ἐναντίας ὑπερβολάς»⁶.

* «Τόνδε γὰρ ἀνθρώποισι νόμον διέταξε Κρονίων
 ἰχθύσι μὲν καὶ θηροῖ καὶ οἰωνοῖς πετεηνοῖς
 ἐσθέμεν ἀλλήλους, ἐπεὶ οὐ δίκη ἐστὶ μετ' αὐτοῖς,
 ἀνθρώποισι δ' ἔδωκε δίκην, ἡ πολλὸν ἀρίστη
 γίγνεται».

(Ἔργων καὶ ἡμερῶν 276 — 280).

1. Ἴδε R. H i r z e l: Themis, Dike und Verwandtes, Leipzig 1907, σ. 168.

** «Τελεία δ' ἐστὶν, ὅτι ὁ ἔχων αὐτὴν καὶ πρὸς ἕτερον δύναται τῇ ἀρετῇ χρῆσθαι, ἀλλ' οὐ μόνον καθ' αὐτὸν» (Ἠθ. Νικ. Ε' 3, p. 1129 b 30 — 33).

2. Ζ' 208.

3. Ἴδε P. T r u d e: Der Begriff der Gerechtigkeit in der aristotelischen Rechts- und Staatsphilosophie, Berlin 1955, σ. 19.

4. Ἴδε Σ. Δ. Κυριαζοπούλου: Τὸ γεγονός τῆς φιλοσοφίας, ὡς ἀν. σ. 17/18.

5. γ' 133/134.

6. Πολ. Δ' 11 (p. 1295 b 34 — 39).

Ἡ πολιτικὴ ἐπικράτησις τῆς μεσαίας τάξεως ἐδημιούργησε νέαν κατάστασιν ὄχι μόνον ὡς πρὸς τὴν διοίκησιν τῶν κοινῶν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ θέματα τῆς κοινωνικῆς ἠθικῆς, ἣ ὁποία ἐξέφρασεν ἔκτοτε τὴν μέσην διάθεσιν («αὕτη γὰρ βελτίστη»)¹ ὡς σημεῖον ἐπαφῆς («τοῦτο γὰρ ἀγαθόν»)² δύο ἀντιθέτων ψυχικῶν τάσεων. Προτοῦ ὅμως ὁ τρόπος αὐτὸς τοῦ σκέπτεσθαι χαρακτηρίσθη τὸν δίκαιον* καὶ τὸν ἐνάρετον** βίον καὶ δι' ἄλληπαλλήλων νομοθετικῶν μέτρων*** ἐξασφάλισθη διὰ τῆς κρατικῆς δυνάμεως τὸ γενικὸν συμφέρον, ἐξεφράσθη ὡς ἀξιώσις τηρήσεως μέτρων εἰς τὸν κοινωνικὸν ἀνταγωνισμόν. Προκειμένου νὰ συμβιάσῃ τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ τὸν Ἀχιλλέα, ὁ Νέστωρ ἀπαιτεῖ τὸν μετρηασμὸν τῆς παραφορᾶς. Διὰ τοῦ αἰτήματος αὐτοῦ παρουσιάζεται ἡ ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς ἐξελιξεως, ἣ ὁποία κατέληξεν εἰς τὴν ψήφισιν τοῦ νόμου ὡς οὐδετέρα στάσις μεταξὺ δύο ἐναντίων ἀπαιτήσεων καὶ εἰς τὴν θεώρησιν τῆς μεσότητος αὐτῆς, ὅπως τὴν ἐξεπροσώπησεν ἀργότερον ὁ Ἀριστοτέλης, ὡς οὐσίας τῆς ἀρετῆς :

«Ἄτρεΐδη, σὺ δὲ παθε τεὸν μένος· αὐτὰρ ἐγὼ γε λίσσομ' Ἀχιλλεῖ μεθέμεν χόλον»³.

Ἀπὸ τῆς Ὀμηρικῆς περιόδου δὲν καταδικάζεται διὰ τοῦτο μόνον ἡ ἐχθρικὴ στάσις, ἐφ' ὅσον δὲν γνωρίζει ὅρια, ἀλλ' ἐπίσης καὶ ἡ ἐξαιρετικὴ εὐνοία χάριν τῆς μετρημένης ἐκδηλώσεως, ἣ ὁποία θὰ ἦτο δυνατόν νὰ προβληθῇ ὡς παράδειγμα τοῦ ἠθικοῦ κανόνος :

«Νεμεσσῶμαι δὲ καὶ ἄλλω ἀνδρὶ ξεινοδόκῳ, ὅς κ' ἐξοχα μὲν φιλέησιν ἐξοχα δ' ἐχθαίρησιν· ἀμείνω δ' αἴσιμα πάντα»⁴.

Ἡ Δελφικὴ παραίνεσις «μηδὲν ἄγαν»⁵ ὑπῆρξεν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς τὸ ἔμβλημα τοῦ ἀστικοῦ ἠθους. Τόσον εἰς τὴν Ἑλληνι-

1. Ἡθ. Εὐδ. Γ' 1 (p. 1228 b 3/4).

2. » Νικ. Θ' 10 (p. 1159 b 21). Πρβλ. Β' 5 (p. 1106 b 22), Ἡθ. Εὐδ. Γ' 4 (p. 1231 b 35).

* «Ἡ δὲ δικαιοσύνη μεσότης τίς ἐστίν.. ἣ δ' ἀδικία τῶν ἄκρων» (Ἡθ. Νικ. Ε' 9, p. 1133 b 32 — 1134 a 1).

** «Ἔστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἐξίς προαιρετικὴ, ἐν μεσότητι οὐσα τῇ πρὸς ἡμᾶς» (Ἡθ. Νικ. Β' 6, p. 1106 b 36 — 1107 a 1).

*** Ἐντὸς τεσσάρων γενεῶν ἐπεχειρήθησαν εἰς τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν διὰ τοῦ Δράκοντος (620 π. Χ.), τοῦ Σόλωνος (594 π. Χ.) καὶ τοῦ Κλεισθένου (508 π. Χ.) τρεῖς ἀποφασιστικῆς σημασίας μεταρρυθμίσεις διὰ τὴν προσαρμογὴν τοῦ δικαίου εἰς τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα.

3. Α' 282/283.

4. σ' 69 — 71.

5. Πλάτωνος: Πρωταγόρου 343 Β, Χαρμίδου 165 Α', Διογένους Λαερτίου Ι 41, Ἰωάννου Στοβαίου: Ἐκλογῶν ἀποφθεγμάτων ὑποθηκῶν III 1 (p. 172 Β).

κὴν Ἀνατολήν, ὅπου διετυπώθη διὰ πρώτην φοράν ὡς νέον ὀρόσημον τῆς ζωῆς ἢ μετριοπάθεια («μέτρον ἄριστον»¹), ὅσον καὶ εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα, ἢ ὅποια συνέχισε τὸν ἐκδημοκρατισμὸν τῆς ἀποικίας, ἰδεώδης πολίτης ἐθεωρήθη ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἀποφεύγει ἐμπράκτως καὶ συνειδητῶς τὸν ἄμετρον βίον: «Μέτρα μὲν γνώμα διώκων, μέτρα δὲ καὶ κατέχων»².

4. Ἡ πτώσις τῆς θεοκρατίας εἰς τὴν Ἰωνίαν καὶ τὴν Ἀττικὴν

Πρὸ παντὸς ἄλλου ἡ μετριοπάθεια ὡς ἠθικὴ ἀπαίτησις ἐσήμαινε περιορισμὸν τῆς ἐπάρσεως εἰς τὴν κοινωνικὴν διαγωγήν. Ἐὰν εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν πολιτικῶν διενέξεων ἔπρεπεν οἱ ἐπικρατέστεροι, ἀντὶ νὰ καταπιέζουσιν τοὺς ἀσθενεστερούς, νὰ συμβιβασθοῦν πρὸς ἐκείνους, ἦτο ἀνάγκη νὰ τεθοῦν ὄρια εἰς τὴν κυριαρχικὴν διάθεσιν, νὰ σέβωνται οἱ ἐπὶ κεφαλῆς τὰ κοινὰ τῶν σημεῖα πρὸς τοὺς ὑποτασσομένους, τὸν ἀνθρώπινον χαρακτήρα τῶν, ὅσονδήποτε καὶ ἂν ἐθίγοντο τὰ συμφέροντά των. Ὁ δημοτικὸς διὰ τοῦτο θεὸς τῆς Ἰωνίας ἀγανακτεῖ διὰ τὸν ἀπάνθρωπον τρόπον τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ Ἀχιλλέως ἐναντι τοῦ Ἑκτορος καὶ στρέφεται κατ' εὐθείαν ἐναντίον τῶν ὑπερφυσικῶν του συναδέλφων, οἱ ὁποῖοι ἐξακολουθοῦν νὰ εὐνοοῦν τὸν ἐκπρόσωπον τῶν φυλετικῶν τῶν ἀπογόνων εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῆς φρικτῆς πράξεως:

«Σχέτλιοί ἐστε, θεοὶ δηλήμονες
..βούλεσθ' ἐπαρήγειν

ᾧ οὔτ' ἄρα φρένες εἰσὶν αἰνέσιμοι οὔτε νόημα
γναμπτὸν ἐνὶ στήθεσσι, λέων δ' ὡς ἄγρια οἶδεν»³.

Εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ Ἀχιλλεὺς ἔπραττεν ἐναντίον τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἢ ὅποια δὲν εἶχεν ἄκαμπτον χαρακτήρα, ὅπως τὰ αἰμοβόρα θηρία, ἀλλ' ἦτο δυνατόν νὰ μετριασθῆ: «Τλητὸν γὰρ μοῖραι θυμὸν θέσαν ἀνθρώποισιν»⁴. Ἐὰν ἡ ἀποφυγὴ τῶν ἄκρων ἔπρεπε νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀνθρώπινον γνῶρισμα, ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ διαρρηγνύη τὴν γενικὴν ἔκφρασιν, διὰ νὰ συμπεριφερθῆ κατὰ τὸν αὐθαίρετον τρόπον τῶν ἀθανάτων ὄντων. Μὲ ἄλλους λόγους δὲν ἴσχυεν ὡς κριτήριον διὰ τὴν κοινωνικὴν συμπεριφορὰν τὸ θεῖον δίκαιον, ἀλλ' ἡ ἐκτίμησις καὶ ἡ ἐκπλήρωσις τῆς γενικῆς ἀνάγκης ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐκάστοτε δεδομένων. Ἐκεῖνος ἐπομένως, ὁ ὁποῖος δὲν ἐλάμβανεν ὑπ' ὄψιν τὴν πρα-

1. Κλεόβουλος ὁ Λίνδιος (Ἰωάννου Στοβαίου III 1, p. 172 A). Πρὸβλ. Ἀριστοτέλους: Πολ. Δ' 11 (p. 1295 b 4).

2. Πινδάρου: Ἰσθμίων VI 71.

3. Ω' 33 — 41.

4. Ω' 49.